

Віктор Анатолійович Вергунов,
доктор сільськогосподарських наук,
доктор історичних наук, професор,
академік Національної аграрної академії України,
директор Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки
Національної аграрної академії України
ORCID: 0000-0002-5476-4845
Researcher ID: H-1636-2018
e-mail: dns.gb_uaan@ukr.net

ДОКУМЕНТИ АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ ПРОФЕСОРА П. Ф. ТУШКАНА У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АГРАРНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Метою статті є аналіз рукописних документів відомого українського організатора галузевої освіти та сільськогосподарської дослідної справи П. Ф. Тушкана (1867–1942 рр.), переданих правнучкою вченого О. С. Радченко до фондів Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, та відтворення на їхній основі перипетій щодо підготовки та спроби видання унікального рукопису професора «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні». **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні автором методів історико-наукового аналізу, систематизації, хронологічного, біографічного, а також джерелознавчого та текстологічного методів аналізу джерел, що дало можливість визначити їхній видовий склад та інформаційний потенціал. **Наукова новизна** публікації полягає в характеристиці невідомих до цього часу рукописних матеріалів із сімейного архіву родичів професора П. Ф. Тушкана, що зберігаються у фондах Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН. **Висновки.** У фондах Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН зберігаються унікальні рукописні документи проф. П. Ф. Тушкана, зокрема: рукопис журнальної статті «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні», датований серпнем 1941 р.; численні нотатки щодо основного змісту праці, плани доповідей і виступів на засіданнях науково-дослідних установ, на яких учений презентував власні напрацювання за темою дослідження; чернетки звернень П. Ф. Тушкана із проханням розглянути, заслухати й сприяти опублікуванню його праці; протоколи засідань відділу агротехніки Українського науково-дослідного інституту соціалістичного землеробства та Інституту ботаніки АН УРСР; рукописи відгуків рецензентів на працю П. Ф. Тушкана; особисті документи вченого, що засвідчують його професійний шлях і творчу діяльність; зошит «Кому і коли проф. П. Ф. Тушкан відсилав свою працю «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні», сформований одним з учнів професора – М. П. Пестушком; листування останнього, датоване 1970-ми роками, з дочкою вченого – Єлизаветою Павлівною Тушкан; рукописи праць М. П. Пестушка.

Ключові слова: Павло Федорович Тушкан, праця «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні», сільськогосподарська дослідна справа.

Актуальність теми дослідження. На сьогоднішній день біографія та наукова спадщина знаного організатора сільськогосподарської дослідної справи й галузевої освіти на українських землях Павла Федоровича Тушкана (Тушканова) (1867–1942 рр.) залишаються маловідомими навіть у фаховому середовищі. Він – помічник директора Полтавського дослідного поля та секретар Полтавського товариства сільського господарства, професор і перший завідувач кафедри землеробства Полтавського сільськогосподарського інституту, активний учасник організації галузевої освіти періоду Української революції (1917–1919 рр.) та член Української Центральної Ради (далі – УЦР) (зокрема, брав участь у роботі Всеукраїнського національного конгресу 6–8 квітня 1917 р. у Києві, від Катеринославської губернії увійшов до складу УЦР, агітував за необхідність здійснення УЦР роз'яснювальної роботи серед селян шляхом скликання з'їздів на місцях, що свідчить про його державницьке мислення та відстоювання національних ідей; входив до складу Ради з сільськогосподарської освіти); долучався до організації сільськогосподарської дослідної справи по лінії Сільськогосподарського наукового комітету України (1923–1927 рр.) та Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (1934–1936 рр.). Поряд із цим, П. Ф. Тушкан близько товаришував з майбутнім академіком ВУАН Д. І. Яворницьким, який став хрещеним батьком його синів; цікавився археологією та етнографічними дослідженнями; збирав рідкісні етнографічні матеріали і надсилав їх своєму товаришу. Учений є автором унікальної узагальнюючої праці, над якою він працював майже 20 років, – «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні», яка так і не була надрукована, а наразі її доля та місцезнаходження залишаються невідомими. Існує лише її журнальний варіант, датований серпнем 1941 р. До фондів Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН правнучкою П. Ф. Тушкана – Ольгою Сергіївною Радченко – були передані рідкісні матеріали із сімейного архіву, з яких наразі структурним підрозділом бібліотеки (сектором архівів) формується особовий фонд проф. П. Ф. Тушкана і які лягли в основу даної статті.

Аналіз досліджень і публікацій. У радянський період біографія П. Ф. Тушкана взагалі не висвітлювалася в науковій літературі. Перші спроби були здійснені лише в другій половині 90-х років ХХ ст., коли в 1997 та 1998 рр. з'явилися двотомна збірка документів і матеріалів Української Центральної Ради [1] та бібліографічний довідник «Діячі Української Центральної Ради» [2], в яких згадано про участь П. Ф. Тушкана в діяльності даного представницького органу. Загальні біографічні відомості про дослідника та його діяльність у Єрастівському сільськогосподарському училищі подані відомим українським письменником, лауреатом Шевченківської премії Г. Д. Гусейновим у художньо-документальному життєписі у восьми томах «Господні зерна» [3]. До 150-річчя Полтавського товариства сільського господарства видрукувано серію видань, в яких документально доведено місце та роль П. Ф. Тушкана в розгортанні діяльності даного об'єднання.

Серед них – тритомне видання в п'яти книгах – протоколи засідань Полтавського товариства сільського господарства [4–8]. Окремо слід згадати працю В. М. Самоородова та С. Л. Кигим, де наведено біографію П. Ф. Тушкана [9]. Про його участь у розгортанні навчального процесу у другій половині 20-х – на початку 30-х років минулого століття згадують автори видання, що побачило світ з нагоди 95-річчя Полтавської державної аграрної академії [10]. Творчі звитяги П. Ф. Тушкана, насамперед, на науково-освітній аграрній ниві, розкрито в авторському нарисі [11], монографії про становлення вітчизняної галузевої освіти [12] та відповідних статтях [13–14]. Значне підґрунтя для виправлення ситуації щодо відтворення цілісної картини перебігу життя П. Ф. Тушкана на благо Вітчизни зробили його прямий родич О. Покальчук [15] і А. Перкова [16]. Окремі події й факти з них увійшли до фундаментальної статті С. Куліди про сина П. Ф. Тушкана Юрія, який став відомим радянським письменником [17]. Певною цінністю відзначається стаття Ю. Берестень і В. Мороз про педагогічну діяльність ученого [18]. Останньою найбільш узагальненою спробою контекстово відтворити життєвий шлях і творчі здобутки П. Ф. Тушкана є ґрунтовна авторська брошура [19].

Метою статті є аналіз рукописних документів П. Ф. Тушкана, переданих праонукою вченого О. С. Радченко до фондів Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, та відтворення на їхній основі перипетій щодо підготовки та спроби видання унікального рукопису професора «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні».

Виклад основного матеріалу. Створений 27 березня 2005 р. (наказ директора № 50 при Центрі документного забезпечення та збереження фондів Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук) сектор рукопису та архіву, який неодноразово змінював назву та підпорядкування (сьогодні – Сектор архівів Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН), здійснює комплектування, зберігання й облік документів, а також сприяє їхньому всебічному використанню в наукових та історико-культурних цілях. Організований у 2008 р. при секторі Науковий архів є складовою архівного фонду № 5024 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України й містить наразі 13 додаткових фондів, що комплектуються в Секторі архівів Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН. Серед них – уже сформовані та формовані нині фонди особового походження видатних учених, у тому числі архівні документи Тушкана (Тушканова) Павла Федоровича (1867–1942 рр.), що зберігаються у ф. 8.

П. Ф. Тушкан народився 29 червня 1867 р. у багатодітній селянській родині у слободі Богучари Заліманівської волості Богучарського повіту Воронезької губернії. Освіту юнак здобув у Воронезькому реальному училищі, згодом зі ступенем кандидата сільського господарства закінчив сільськогосподарське відділення Петровської землеробської та лісової академії (зараз – Російський дер-

жавний аграрний університет – Московська сільськогосподарська академія ім. К. А. Тімірязєва). Коло наукових інтересів майбутнього вченого сформувалося під впливом провідних професорів навчального закладу: К. А. Тімірязєва, Г. Г. Густавсона, І. І. Іванюкова, П. М. Кулєшова, К. Є. Ліндемана, М. К. Турського, А. О. Фадєєва, М. П. Чирвинського, О. Ф. Фортунатова та ін. Під керівництвом О. О. Ізмаїльського, віце-президента Полтавського товариства сільського господарства, управителя маєтку князя В. С. Кочубея, П. Ф. Тушкан розпочав у названому маєтку роботу щодо випробування плугів 11-ти модифікацій [9, с. 127].

У 1890-х роках П. Ф. Тушкан працював секретарем-агрономом Полтавського повітового земства, помічником директора Полтавського дослідного поля, брав участь в якості керівника в четвертій експедиції Полтавського товариства сільського господарства до Середньої Азії для закупівлі каракулевих овець, був обраний дійсним членом Полтавського товариства сільського господарства. У 1895–1897 рр. викладав у Полтавській школі садівництва та городництва (зараз – Аграрно-економічний коледж Полтавської державної аграрної академії) [20, арк. 7]. У 1896–1899 рр. – секретар Полтавського товариства сільського господарства; за сумісництвом виконував функції секретаря офіційного друкованого органу об'єднання – журналу «Хуторянин».

З 1 вересня 1899 р. учений отримав запрошення стати управителем відкритої 7 листопада 1899 р. Верхньодніпровської сільськогосподарської школи (зараз – Ерастівський коледж ім. Е. Бродського Дніпропетровського державного аграрного університету) й Ерастівської сільськогосподарської дослідної станції Катеринославського губернського земства I розряду. Завдяки організаторським здібностям П. Ф. Тушкана школа невдовзі стала відомим галузевим освітнім центром з підготовки фахівців аграрного спрямування. П. Ф. Тушкан заснував Комісарівське сільськогосподарське товариство, яке очолював до 1918 р. [20, арк. 9]. У 1907 р. був обраний членом Комісії з розробки програми Катеринославської губернської виставки 1908 р.

Упродовж 1911–1918 рр. П. Ф. Тушкан очолював реорганізоване зі школи Верхньодніпровське сільськогосподарське училище I розряду [21, с. IV], перетворене згодом у Ерастівський сільськогосподарський технікум, а в 1930 р. – у Криворізький сільськогосподарський інститут.

Учений брав активну участь в організації галузевої освіти та підготовці фахівців для потреб сільського господарства після революційних подій 1917 р., зокрема входив до складу Ради з сільськогосподарської освіти [22, арк. 1 зв.], обіймав посаду завідувача відділу позашкільної освіти Народного міністерства земельних справ, очолював відділи шкільної та позашкільної освіти сільськогосподарського департаменту Народного міністерства земельних справ Української Центральної Ради [23, арк. 7], виконував обов'язки керівника культурно-просвітницького відділу Центрального сільськогосподарського

кооперативного союзу («Централ») у Києві тощо. З відходом Директорії УНР з 2 лютого 1919 р. П. Ф. Тушкан був змушений залишити Київ і переїхати до родини у м. Судак. Упродовж 1919–1923 рр. працював учителем, викладав географію, політичну економію і радянську конституцію в Судакській трудовій школі II ступеня [20, арк. 9]. На початку 1923 р. П. Ф. Тушкан повернувся до Києва, подавши заяву до Сільськогосподарського наукового комітету України (далі – СГНКУ), де з 10 вересня 1923 р. очолив підсекцію шкільної сільськогосподарської освіти секції освіти й популяризації, згодом – Київську філію СГНКУ [20, арк. 3]. З 27 лютого 1924 р. учений був обраний членом Президії економічної секції СГНКУ і став одним із розробників оновленої програми її діяльності після переїзду до Харкова [24, с. 60]. На засіданні комісії СГНКУ з боротьби із посухою 14 серпня 1924 р. йому доручили скласти перспективний сільськогосподарський науковий план робіт в Україні на десять років щодо боротьби з посухою з визначенням необхідних асигнувань на досліді [25, арк. 4]. Крім того, П. Ф. Тушкана разом із Є. В. Опочковим та Є. О. Заславським обрали членом комісії з видання збірки матеріалів про посуху.

У 1925 р. П. Ф. Тушкана було обрано дійсним членом сільськогосподарської секції найбільшої філії ВУАН – Харківського наукового товариства [9, с. 130].

З 21 червня 1927 р. «...за скороченням штатів...» П. Ф. Тушкан став безробітним [26, арк. 21 зв.], що змусило його переїхати до Києва, де він подав заяву на заміщення штатної посади на кафедрі хліборобства і луківництва Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту, на якій з 5 жовтня 1923 р. читав курс «Вступ до вивчення зоотехнії». Однак не склалося [20, арк. 6]. Ця обставина підштовхнула вченого до чергового переїзду до Криму. Про те, чим він там займався, невідомо. Можливо, що, крім домашніх клопотів по господарству, складав попередній план своєї книги про посухи та їхні наслідки на українських землях.

Усі подальші звитяги на науково-освітній ниві П. Ф. Тушкан реалізував у Полтавському агрокооперативному політехнікумі (зараз – Полтавська державна аграрна академія). Наступним кроком стало приєднання до Полтавського агрокооперативного технікуму ще й Єрастівського (Верхньодніпровського) сільськогосподарського технікуму (училища). 31 лютого 1928 р. П. Ф. Тушкан повернувся до Полтави, тим самим посиливши професорсько-викладацький склад закладу. 25 лютого 1928 р. його було затверджено на посаді в. о. професора II групи з дисциплін: загальне хліборобство (землеробство) та енциклопедія хліборобства з 1 березня 1928 р. [26, арк. 9]. 9 березня 1928 р. П. Ф. Тушкан став повноцінним професором Полтавського агрокооперативного технікуму [26, арк. 11]. Крім того, з 18 квітня 1928 р. його призначено ще й «...зав. агровідділом...» закладу [26, арк. 10], тобто деканом. На цій посаді П. Ф. Тушкан перебував до 25 лютого 1932 р.

За активної участі вченого було закладено селекційне поле – перше серед вищих аграрних навчальних закладів УСРР. Серед найбільших організаційних

здобутків цього періоду діяльності П. Ф. Тушкана слід вважати участь у створенні у вересні 1928 р. кафедри землеробства (тепер – кафедра землеробства та агрохімії ім. В. І. Сазанова Полтавської державної аграрної академії), яку він і очолював [10, с. 134]. З грудня 1930 р. П. Ф. Тушкан почав працювати в Полтавському інституті свинарства, де керував кафедрою кормодобування. Під час викладання студентам курсу лекцій «Погодні врожаї на Україні» вчений розпочав системну підготовку фундаментального дослідження під умовною назвою «Погодні врожаї (головні посухи) на Україні», де вивчав дію посухи, зважаючи на загибель озимини в 1928 р.

Упродовж 1934–1936 рр. П. Ф. Тушкан обіймав посаду старшого наукового співробітника з агротехніки та сівозмін тваринницьких районів і кормових культур сектору агротехніки та сівозмін Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (м. Харків). Отже, П. Ф. Тушкан з 1 лютого 1934 р. став до роботи після суттєвої «чистки» апарату ВУАСГН за наслідками посухи 1932–1933 рр., що призвела до голодомору [27]. З метою наукового вивчення посухи рішенням Президії ВУАСГН було створено спеціальну групу у складі професорів В. Г. Ротмістрова та П. Ф. Тушкана, яка розробила програму досліджень на п'ять років. Підґрунтям програми стали звіти діючих дослідних станцій щодо питань збереження вологи та метеоспостережень, на основі яких П. Ф. Тушкан складав відповідні діаграми й таблиці. Його знання стали надзвичайно затребуваними у світлі розгортання т. зв. колгоспної дослідної справи або масового дослідництва в колгоспах [28].

Після ліквідації ВУАСГН наказом НКЗС УРСР від 31 березня 1935 р. № 167 [29, арк. 71], за рішенням відповідної комісії, П. Ф. Тушкан з 19 квітня 1935 р. був відраджений до Українського науково-дослідного інституту тваринництва. Внаслідок погіршення стану здоров'я 15 травня 1936 р. він звільнився з обійманої посади і вийшов на пенсію. Але вже у вересні 1936 р. був прийнятий понадштатно до Українського науково-дослідного інституту соціалістичного землеробства (зараз – ННЦ «Інститут землеробства НААН») для виконання наукової роботи «Посухи і їх вплив на врожаї в УРСР».

Відомо, що П. Ф. Тушкан помер у 1942 р., так і не довівши справу з опублікуванням рукопису про посухи до логічного завершення.

Особисті рукописні документи проф. П. Ф. Тушкана були передані до Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН праонукою вченого – Ольгою Сергіївною Радченко. Показово, що збереглося майже все діловодство щодо книги професора про посухи. Так, згадані матеріали містять:

- 1) рукопис журнальної статті проф. П. Ф. Тушкана «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні», датований серпнем 1941 р.;
- 2) численні нотатки щодо основного змісту праці, плани доповідей і виступів на засіданнях науково-дослідних установ, на яких вчений презентував власні напрацювання за темою дослідження;

3) чернетки звернень П. Ф. Тушкана з проханням розглянути, заслухати й сприяти опублікуванню його праці (зокрема, до Секції зернових культур Академії сільськогосподарських наук ім. Леніна; до Президії Всеукраїнської академії наук (від 24.05.1940 р.); до Українського науково-дослідного інституту соціалістичного землеробства (від 20.08.1941 р., 7.11.1941 р.)); до президента ВАСГНІЛ Т. Д. Лисенка (від 10.08.1940 р., 04.01.1941 р.);

4) протоколи виробничого засідання відділу агротехніки Українського науково-дослідного інституту соціалістичного землеробства від 16–17.01.1938 р., на якому заслухано доповідь П. Ф. Тушкана про результати роботи за 1937 р. і про план робіт на 1938 р. за темою «Посухи та їх вплив на врожай в УРСР»; виписки з наради в Інституті ботаніки Академії наук УРСР від 9 червня 1941 р., на якій П. Ф. Тушкан презентував результати своїх досліджень про посухи;

5) рукописи відгуків рецензентів на працю П. Ф. Тушкана (зокрема, проф. Г. Т. Селянинова (1939 р.), наукових співробітників Кабанова (від 16.06.1940 р.) та Бови (від 14.06.1940 р.), к. б. н. М. Любинського (від 06.10.1940 р.), проф. С. Й. Воробйова (від 19.03.1941 р.), академіка О. Н. Соколовського (від 24.08.1941 р.) та ін.;

6) рецензія П. Ф. Тушкана (від 1927 р.) на працю проф. С. Й. Воробйова «Техніка польових культур на Україні» (1923 р.), подана до Комісії преміювання наукових праць при Укрголовнауки УСРР;

7) інші документи, зокрема про затвердження штатних розписів у Полтавському агрокооперативному технікумі (1928 р.), про призначення вченому пенсії (1935 р., 1939 р.), щодо клопотання П. Ф. Тушкана в отриманні ним ученого звання професора в Полтавському сільськогосподарському інституті (1941 р.), послужний список П. Ф. Тушкана тощо;

8) зошит під заголовком «Кому і коли проф. П. Ф. Тушкан відсилав свою працю «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення», датований 25–27 січня 1973 р. (сформований одним з учнів професора – М. П. Пестушком);

9) листування 1970-х років М. П. Пестушка з дочкою вченого – Єлизаветою Павлівною Тушкан з приводу опублікування праці «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні»;

10) рукописи праць М. П. Пестушка «Наша "бурса"-земледелка (1911–1917 гг. в пансионе Верхнеднепровского среднего сельскохозяйственного училища Екатеринославского губернского земства)» (1964 р.), «Родословная Эрастовского сельскохозяйственного техникума им. С. М. Кирова» (1973 р.), «Страницы прошлого («История "помидорного" бунта», «Как помещик Э. К. Бродский сквитался со своим рабочим», «Немного о "Святом чёрте"»)» (1976 р.), а також зошит зі спогадами колишніх учнів згаданих навчальних закладів.

Саме аналіз цих рукописних матеріалів дав змогу відтворити всі перипетії щодо підготовки та спроби видання дослідження всього життя проф. П. Ф. Тушкана. Так, дізнаємося, що вперше про результати досліджень під умовною на-

звою «Посухи та їх наслідки» П. Ф. Тушкан доповів 31 травня 1931 р. на засіданні Комісії перебудови агротехнічних основ сільського господарства ВУАН (зараз – Національна академія наук України). Згодом, 8 липня 1931 р., на зібранні геодезичної комісії ВУАН зробив доповідь «До пізнання зв'язків врожаїв, погод та астрофізичних явищ (сонячних плям)». На обох зібраннях учений уперше повідомив про своє відкриття, що полягало у встановленні циклічності проявів посухи залежно від сонячного затемнення. Воно дістало позитивну оцінку фахової спільноти, незважаючи на те, що весь комплекс поглядів на явища посухи розглядався на той час винятково на вже стверджених класичних уявленнях про неї. Однак стійка тенденція зниження врожаїв в УСРР спонукала науковців, насамперед, за вказівками влади, підійти до розв'язання проблеми фундаментально, зі змінами не лише методу досліджень, а навіть проведення дотичних спостережень. Для цього були необхідні додаткові статистичні й експериментальні дані, які в Полтаві з об'єктивних причин отримати було неможливо.

Згодом про результати вивчення посух в Україні П. Ф. Тушкан доповідав 16–17 січня 1938 р. на засіданні відділу агротехніки Українського науково-дослідного інституту соціалістичного землеробства. Вчений висловив головну мету свого дослідження: «намітити шляхи для вивчення проблем посухи в УРСР» з конкретним поетапним планом дій. Проте з 25 лютого 1938 р. П. Ф. Тушкана відрахували з інституту з тим обґрунтуванням, що «завершилися виділені на роботу кредити». Тим не менше, 26 травня 1938 р. він знову доповів про основні результати своєї роботи на спеціальній проблемній нараді при НКЗ УРСР. Отримавши чергові побажання від фахівців головного аграрного відомства, почав працювати над доповненням дослідження статистичними й аналітичними даними в Центральній науковій сільськогосподарській бібліотеці (зараз – Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН). За рекомендаціями інституту і НКЗС УРСР результати досліджень П. Ф. Тушкана було вирішено опублікувати після отримання попередніх рецензій відповідних фахівців. З цією метою брошура 1 жовтня 1938 р. була направлена до ВАСГНІЛ. Звідти її передали до відділення метеорології Всесоюзного науково-дослідного інституту рослинництва. Про це вчений секретар секції зернових культур академії П. Г. Орлов 5 січня 1939 р. повідомив П. Ф. Тушкана листом № 4-1 на домашню адресу вченого у Харкові: вул. Лермонтовська, 26, кв. 5. Згодом, 16 лютого 1939 р., на ту ж адресу надійшов 3-сторінковий відгук професора Г. Т. Селянинова та кандидата сільськогосподарських наук Ф. Давітая. Незважаючи на вісім зауважень і твердження, що «...підхід автора до вирішення завдань без сумніву вірний, але все таки повторює вже встановлені істини...», рецензенти зробили висновок про її «безумовну корисність» і доцільність видання після доопрацювання «для пропаганди правильних понять про явище посухи».

Після чергового доопрацювання П. Ф. Тушкан 14 березня 1940 р. відіслав рукопис праці президентові ВАСГНІЛ академіку Т. Д. Лисенку, сподіваючись прискорити її друк без додаткових рецензій. Однак брошуру знову відправили на рецензування до Інституту зернового господарства Південного Сходу СРСР (м. Саратов). У липні 1940 р. учений отримав від секретаря Президії ВАСГНІЛ Е. Крутікова лист з повідомленням про рецензування праці та відмову інституту її надрукувати. За таких обставин П. Ф. Тушкан новим листом прохав президента ВАСГНІЛ посприяти в отриманні рецензії на книгу і «не відмовити у допомозі її надрукувати..., хоча б в обмеженому накладі для розповсюдження установам і освітнім закладам – за спеціальністю». Однак відповіді не надійшло. Розуміючи, що час безповоротно спливає, а здоров'я не дає можливості напружено працювати над удосконаленням «дітища» всього творчого життя, П. Ф. Тушкан звернувся до Президії ВУАН. Остання надіслала рукопис на рецензування до Інституту ботаніки ВУАН. Кандидат біологічних наук М. Любинський у жовтні 1940 р. підготував розлогу відповідь, проаналізувавши два розділи («Визначення поняття» (с. 1–14), «Обґрунтування поняття наука й методи досліджень» (с. 15–47) та висновки (с. 48–53). Рецензент зауважив на відсутності внеску «колгоспів та стахановського руху» і достатнього літературного опрацювання, а також рекомендував видати працю «окремою брошурою»; додавав про доцільність публікації праці П. Ф. Тушкана разом з відгуком професора С. Й. Воробйова, який відзначав, що запропоноване вченим визначення посухи є найкращим з усіх відомих на той час: «Посуха – сполучення безопадних періодів та інших метеорологічних умов сільськогосподарського року, а також умов агротехнічних, які обумовлюють недостатній запас вологи у ґрунті, особливо в його глибинних шарах, які з'являються внаслідок перебільшеної сухості повітря, що породжується підвищеним випаровуванням вологи із рослин та із ґрунту, зменшуючи накопичення маси врожаю».

9 червня 1941 р. в Інституті ботаніки ВУАН під головуванням академіка АН УРСР М. Г. Холодного відбулось обговорення дослідження П. Ф. Тушкана (в особовому архіві нащадків зберігся протокол зібрання). Питання професора В. П. Попова щодо методики визначення опадів спричинили знервованість Павла Федоровича, тому відповіді виявилися нечіткими і неповними. Інший учасник обговорення – Кулик вказав на величезну кількість статистичних даних, що, на його думку, важко об'єктивно проаналізувати, а використану для аналізу літературу назвав застарілою. Застосовані архівні джерела, на переконання більшості присутніх, не були достатньо репрезентативними для запропонованих автором загальних висновків. Фахова спільнота вважала, що вони можуть ввести спеціалістів в оману, тим більше, що автор дослідження не врахував дрібних опадів. Тим не менше, підбиваючи підсумки, академік М. Г. Холодний підкреслив, що зроблене П. Ф. Тушканом «не може не викликати захоплення» і додав, що «тепер для нього явище посухи стало зрозумілим».

Серед документів зберігся лист М. Г. Холодного до М. М. Гришка, в якому він наголошував, що Павло Федорович у своїй роботі «не розглядає питання фізіології рослин і розглядає явище посухи під таким кутом погляду, що важко дати необхідний висновок «після прочитання книги». Він запропонував передати книгу П. Ф. Тушкана на розгляд «Любименку, Кузьменку і Власюку», щоб вони «спільно написали рецензію». Як вдалося встановити, вони її надали із загальним висновком: «Після відповідних виправлень і переробки робота заслуговує видання у вигляді окремої брошури, коротке і доступне викладення головніших положень і висновків з відповідним обґрунтуванням можна було б дати у вигляді популярної журнальної статті або більш зжатої газетної статті». Тим самим підтвердили думку М. Г. Холодного, що книга «не позбавлена інтересу». Слід наголосити, що влітку 1940 р. з такими ж зауваженнями і побажаннями стаття П. Ф. Тушкана надійшла у видавництво, де теж потрапила на внутрішнє рецензування. Один із рецензентів – Кабанов указав, що вона «стоїть на вірних позиціях розуміння в питаннях науки», але викладена в такому стані, що «думки автора уловити важко». За два дні до цього, 14 червня 1940 р., рецензент Бова наголосив, що «Тушкан виступає проти розуміння науки по Камінському, Генрі, Кудінову, Ротмістрову, Давіцу і ін. у зв'язку з тим, що усі запропоновані ними визначення поняття «посухи» мають спільне невірне уявлення, що причиною зниження врожаїв є посушливий період вегетаційного часу». Зробивши три побажання і чотири зауваження, Бова наголосив, що стаття може бути опублікована «тільки після докорінної її переробки».

П. Ф. Тушкан не втрачав надії і 20 серпня 1941 р. звернувся до директора Українського науково-дослідного інституту соціалістичного землеробства із проханням опублікувати його статтю «Сільськогосподарські посухи і їх вивчення» при «першій можливості». Паралельно надіслав листа академіку АН УРСР та ВАСГНІЛ О. Н. Соколовському: «Шановний Олексію Никаноровичу! Дозвольте попросити Вашого сприяння, як Академіка, до просування в друзі результатів моєї багаторічної роботи по вивченню посухи: 1) викладеної у формі статті для наукового журналу, 2) для поміщення в представленні у доповідях ВАСГНІЛ у вигляді основних положень». Академік своїм підписом 20 серпня 1941 р. підтвердив прийняття звернення, а 24 серпня 1941 р. надав автору короткий висновок про статтю, в якому зазначалося: «Давно займаючись питаннями даного порядку, автор зібрав значної цінності матеріал і дійшов висновків, що мають велике значення для розуміння й оволодіння кліматичними факторами наших полів». Крім того, наголосив на доцільності «введення поняття «виробничих опадів» (за яке П. Ф. Тушкана «цькували» всі рецензенти), а стосовно книги підсумував: «Вважаю корисним опублікувати повідомлення проф. Тушкана для привернення уваги фахівців своєчасною постановкою цього питання». Висновок визнаного в країні фахівця П. Ф. Тушкан долучив до свого листа корифею аграрної

науки Д. М. Прянишникову від 19 вересня 1941 р., в якому просив допомогти просунути роботу про посухи шляхом опублікування в доповідях ВАСГНІЛ та у вигляді журнальної статті як результат «15-річної роботи, проведеної, на жаль, у неблагополучних умовах, уривками» обсягом 4–5 друкованих аркушів. У постскрипті до листа П. Ф. Тушкан додав, що рукопис і статтю для Д. М. Прянишнікова «передасть його син – Георгій Павлович». Існує вірогідність, що той прохання батька встиг виконати.

7 жовтня 1941 р. П. Ф. Тушкан звернувся до Українського науково-дослідного інституту соціалістичного землеробства з пропозицією передати «основні матеріали до моєї роботи по дослідженню посух в УРСР» із дозволом користуватись ними «спеціалістам», при цьому додавши, що вони зібрані «з великим трудом» та переконанням про його «першочергове право ...їх використовувати у будь-який час, для продовження розробки теми», яка займає його увагу «вже вісімнадцять років». Серед документів зберігся дублікат акта про те, що було передане, з якого вдалося скласти уявлення про саму книгу (до неї увійшли сім зошитів і три діаграми).

У першому зошиті до розділу А «Історико-статистичний» на 39 сторінках містяться викопіювання з доповідей губернаторів, бібліографічних заміток і вивисок щодо характеру погоди з початку ХІХ ст. До другого (69 с.) було зібрано звіти губернаторів про погоду Новоросійського краю. Третій на 17 сторінках розкривав рівень врожайності польових культур згідно з офіційною статистичною звітністю. Другий блок – Б «Метеорологічний» – у зошиті № 4 обсягом у 31 сторінку надавав відомості про фенологічні дані за фазами розвитку хлібів та їхньою врожайністю. П'ятий зошит на 54 сторінках із виділенням посушливого періоду систематизував відомості Херсонської сільськогосподарської школи і сільськогосподарської дослідної станції за 1880–1936 рр. щодо випаровування та опадів. У шостому зошиті на 74 сторінках, за даними обсерваторії Миколаєва, зведено інформацію про температуру й опади з 1801 по 1931 рр. Сьомий зошит обсягом у 63 сторінки на основі даних Луганської метеостанції те саме розкривав за 1848–1930 рр. У двох діаграмах (Степ і Лісостеп) були показані врожаї озимої пшениці, озимого жита, ярої пшениці, ячменю, проса, картоплі з 1883 по 1915 рр. за повітовим розподілом України. Ще додавалися графіки-таблиці, де було представлено сезонні періоди прояву посухи при недостатній кількості опадів і метеорологічні характеристики річних врожаїв на Херсонщині за 1882–1936 рр. Оскільки Український науково-дослідний інститут соціалістичного землеробства не встиг евакуюватися, ймовірно, передані вченим матеріали залишилися в окупованому німцями Харкові, їхня доля невідома.

На початку 1970-х років учні вченого заради відновлення справедливості зробили спробу віднайти сліди рукопису «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні». Так, М. П. Пестушко 21 квітня 1972 р. звернувся до заступника

голови Комітету у справах винаходів та відкриттів при Раді Міністрів СРСР і направив копії рецензій та листування П. Ф. Тушкана з різними відомствами про бажання опублікувати працю. Учень ученого обґрунтовував заслуги П. Ф. Тушкана детальним аналізом особисто зібраних статистичних відомостей про кліматичні зміни в Україні за 300 років, висуненням принципово нових визначень поняття «посухи» та доведеним висновком про те, що посухи у степах України мають періодичний характер та пов'язані з появою плям на Сонці, тобто із сонячною активністю. П. Ф. Тушкан відмітив два періоди виникнення посухи: один – через кожні 11 років (велика посуха), інший – через 8 років (часткова посуха). Гіпотеза про зв'язок посух із плямами на Сонці на час її оприлюднення виявилася занадто революційною. Класичні вчені її не сприйняли через недосконалу методику, недостатню кількість експериментальних досліджень тощо. Свої висновки П. Ф. Тушкан удосконалював до кінця життя, постійно консультуючись із фахівцями.

М. П. Пестушко в 70-х роках минулого століття, коли такий підхід почав сприйматись у фаховому середовищі, зробив спробу закріпити пріоритет П. Ф. Тушкана в цьому питанні. Комітет переслав усі документи до президента ВАСГНІЛ академіка П. Л. Лобанова з проханням розглянути і надати відповідь. Вона надійшла 27 серпня 1972 р. від академіка-секретаря відділення землеробства і хімізації ВАСГНІЛ академіка І. Шатілова. Як і тридцять років до того, вона, за великим рахунком, не відрізнялася від попередніх, не менш «маститих». Єдине, що нині колись піонерське відкриття світового масштабу, зроблене П. Ф. Тушканом, стало аксіомою і його авторство належало вже іншим. Мало того, як вдалося встановити завдяки старшому науковому співробітнику Поволзької селекційної дослідної станції Л. Ф. Хілько, згідно з її листом від 9 січня 1973 р., запропонована П. Ф. Тушканом класифікація посух була використана у статті заступника директора Інституту землеробства Південного заходу Б. М. Смірнова в 1959 р. з посиланням на П. Г. Кабанова. Той колись був директором Саратовського науково-дослідного інституту, куди стаття П. Ф. Тушкана була надіслана на рецензування ВАСГНІЛ ще в 1940 р. Праця П. Ф. Тушкана «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні» в її скороченому, журнальному, варіанті вперше опублікована в авторській брошурі (с. 94–109) [19].

Висновки. У фондах Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН зберігаються унікальні рукописні документи проф. П. Ф. Тушкана, зокрема: рукопис журнальної статті «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні», датований серпнем 1941 р.; численні нотатки щодо основного змісту праці, плани доповідей і виступів на засіданнях науково-дослідних установ, на яких учений презентував власні напрацювання за темою дослідження; чернетки звернень П. Ф. Тушкана з проханням розглянути, заслухати й сприяти опублікуванню його праці; протоколи засідань відділу агротехніки Українського

науково-дослідного інституту соціалістичного землеробства та Інституту ботаніки АН УРСР; рукописи відгуків рецензентів на працю П. Ф. Тушкана; особисті документи вченого, що засвідчують його професійний шлях і творчу діяльність; зошит «Кому і коли проф. П. Ф. Тушкан відсилав свою працю «Сільсько-господарські посухи та їх вивчення в Україні», сформований одним з учнів професора – М. П. Пестушком; листування останнього, датоване 1970-ми роками, з дочкою вченого – Єлизаветою Павлівною Тушкан; рукописи праць М. П. Пестушка. Наразі сектором архівів Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН у фонді особового походження видатних учених формується окремий підфонд П. Ф. Тушкана, в якому будуть систематизовані й описані згадані архівні документи.

Список використаних джерел

1. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: в 2 т. Київ : Наук. думка, 1997. Т. 1 (4 березня – 9 грудня 1917 р.). С. 64, 119, 123, 128–129, 134.
2. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. Київ : Вид. Київ. нотної фабрики, 1998. С. 210, 222.
3. Гусейнов Г. Господні зерна. Художньо-документальний життєпис. Дніпропетровськ : Січ, 2004.
4. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 5 серпня 1878 р. по 29 травня 1883 р.) / ННСГБ НААН ; уклад.: В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. Вип. 1. 356 с.
5. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 15 липня 1883 р. по 20 грудня 1887 р.) / ННСГБ НААН; уклад.: В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. Вип. 2. Ч. 1. 492 с.
6. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 24 січня 1888 р. по 18 серпня 1893 р.) / ННСГБ НААН ; уклад.: В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара; за заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. Вип. 2. Ч. 2. 464 с.
7. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 3 листопада 1893 р. по 7 березня 1901 р.) / ННСГБ НААН ; уклад.: В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. Вип. 3. Ч. 1. 418 с.
8. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 14 березня 1901 р. по 22 грудня 1910 р.) / ННСГБ НААН ; уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. Вип. 3. Ч. 2. 418 с.

9. Самородов В. М., Кигим С. Л. Полтавське сільськогосподарське товариство (1865–1920 рр.): історія, звичаї, першопостаті / наук. ред. В. М. Самородов. Полтава : Дивосвіт, 2015. 160 с.

10. Полтавська державна аграрна академія (1920–2015 рр.): історія та здобутки / В. І. Аранчій та ін. Полтава : ФОП Болотін А. В., 2015. 408 с., іл.

11. Вергунов В. А. Тушкан (Тушканов) Павло Федорович (1867–1942), один із організаторів сільськогосподарської дослідної справи в рільництві та аграрної освіти в Україні, секретар Полтавського товариства сільського господарства // Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2014. С. 127–133.

12. Вергунов В. А. Від Погарського навчально-зразкового господарства до Гадяцької сільськогосподарської дослідної станції, або історія подарунку купця В. В. Бойка полтавській громаді (до 150-річчя Полтавського товариства сільського господарства та 95-річчя Полтавської державної аграрної академії). Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. 112 с.

13. Вергунов В. А. Професор Павло Федорович Тушкан (Тушканов) (1867–1942): життя віддане аграрній науці й освіті України // Історія науки і техніки: зб. наук. пр. Держ. ун-ту інфраструктури та технологій / гол. ред. О. Я. Пилипчук. Київ : ДУІТ, 2018. Вип. 11. С. 125–146.

14. Вергунов В. Він випереджав розвиток української науки // Вечірня Полтава. 2018. 13 черв. [№ 24 (1320)]. С. 20–21.

15. Покальчук О. Між другими і третіми «совета́ми». URL: <http://pokalchuk.in.ua/ukr/family>.

16. Перкова А. І. Родина Тушканів – кореспонденти Д. І. Яворницького. URL: <http://museum.dp.ua/article0437-2.html#facebook>.

17. Кулида С. Советский Фенимор Купер. Книги Георгия Тушкана вошли в «золотой фонд» приключенческой литературы // Тайны прошлого. 2017. № 49 (356). С. 14–15; № 50 (357). С. 10–11, 15; № 51 (358). С. 10–11, 15.

18. Берестень Ю. В., Мороз В. І. Павло Федорович Тушкан – фундатор початкової та середньої сільськогосподарської освіти Придніпров'я початку ХХ століття // Проблеми політичної історії України. 2018. Вип. 13. С. 106–130.

19. Вергунов В. А. Професор П. Ф. Тушкан (1867–1942) – учений, освітянин, громадський і політичний діяч. Полтава, 2018. 112 с.

20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 27. Оп. 17 л. Спр. 4151.

21. Тушкан П. Предисловие. Метеорологические наблюдения 1901–1909 гг. с общей характеристикой климатических условий за это время. Сумы : Тип. И. Г. Ильченко, 1910. Вып. 2.

22. ЦДАВО України. Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 367.

23. ЦДАВО України. Ф. 2196. Оп. 1. Спр. 47.

24. П. К. Економічна секція С.-Г. Наукового Комітету // Вісник сільськогосподарської науки. 1924. № 3–4. С. 60.
25. ЦДАВО України. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 4. (1924–1925 рр.).
26. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 7833.
27. Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка. Київ : Вид-во О. Теліги, 2009. 47 с.
28. Вергунов В. А. Колгоспна дослідна справа // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. пр. / відп. ред. О. Я. Пилипчук. 2007. Вип. 32. С. 21–33.
29. ЦДАВО України. Ф. 1055. Оп. 2. Спр. 57.

Viktor Verhunov,

Doctor of Sciences (Agriculture),

Doctor of Sciences (History), Professor,

Academician of National Academy of Agrarian Sciences,

Director of the National Scientific Agricultural Library

of National Academy of Agrarian Sciences

ORCID: 0000-0002-5476-4845

Researcher ID: H-1636-2018

e-mail: dnsgb_uaan@ukr.net

Professor Pavlo F. Tushkan's manuscript documents in depository of National Scientific Agricultural Library of National Academy of Agrarian Sciences

The aim of the article is to analyze manuscripts of the famous Ukrainian organizer of branch education and agricultural research work Pavlo F. Tushkan (1867–1942), which are transferred to the Depository of the National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (NAAS) by Olga S. Radchenko – the great-granddaughter of the scientist, as well as to reproduce the vicissitudes of the preparation and attempt to publish a unique manuscript of professor “Agricultural droughts and its study in Ukraine” on their basis. **The research methodology** is based on the author's use of the methods of historical-scientific analysis, systematization, chronological, biographical, as well as source and textual methods of source analysis, which made it possible to determine its form composition and information potential. **The scientific novelty** of the publication lies in the description of hitherto unknown manuscripts from the family archive of relatives of professor Pavlo F. Tushkan, which are stored in the Depository of the National Scientific Agricultural Library of the NAAS. **Conclusions.** The Depository of the National Scientific Agricultural Library of the NAAS contain unique manuscripts of professor Pavlo F. Tushkan, in particular: manuscript of the journal article “Agricultural droughts and its study”, dated August 1941; numerous notes on the main content of the work, plans of reports and speeches at meetings of research institutions, where the scientist presented his own work on the research topic; drafts of Pavlo F. Tushkan's appeals with a request to consider, hear and promote the publication of his papers; minutes of meetings of the Department of Agricultural Engineering of the Ukrainian Scientific

Research Institute of Socialist Agriculture and the Institute of Botany of the Ukrainian Soviet Socialist Republic's Academy of Sciences; manuscripts of reviewers' reviews of Pavlo F. Tushkan's papers; personal documents of the scientist, certifying his professional path and creative activity; notebook «To whom and when professor P. F. Tushkan sent his work "Agricultural droughts and its study"», formed by one of his followers – M. P. Pestushko; his correspondence, dated 1970, with the daughter of the scientist – Yelyzaveta P. Tushkan; manuscripts of papers by M. P. Pestushko.

Key words: Pavlo F. Tushkan, manuscript "Agricultural droughts and its study in Ukraine", agricultural research work.

*Стаття підготовлена 25 лютого 2020 року;
подана до друку 11 березня 2020 року.*